

Москваҥтан эрэ салайыылара. Саха сирингэр бар тусодалар 11 % эрэ олохтоох былаас салайаара. 89 % министэристибэлэр, бизнэстибэлэр дыһайаалара. Кинигэр быһаччы кинигэн хааччылар, тутулукутаһ этилэр. Саха сирингэр 3 % эрэ олохтоох огорон таһарымы таһара баара. 97 % кинигэ бас бэригэр бизнэстибэлэр бородуускуйаара этэ. Ол министрэристибэлэр дохуоттарыттан 4 % эрэ өрсүүбүлүкэ бүддүөгүгэр киирэрэ. 1990 сыллааха СӨ бүддүөгүтэ 600 мөл. солк. эрэ этэ.

Уустук политической уонна экономической балаһанньаттан таһарга, Үрдүкү Сэбиэт бэрэсэдьэтэһэ, бастагы Бэрэсидьиэммит М.Е.Николаев балаһанньаны тусарарга кытаанак быһаарыылара ыллар. Ол курдук, 1990 сыллааха балаан ыйын 27 күнгэр Судаарыстыбаншай суверенитет туһунан Декларация ыллар.

Саҥа демократическай, правовой, гражданский уопастыбалаах Саха сирин тутуу 1991 сылтан саҕаланар. Икки фронунан үлэ барыта. Бастагы фронт – Араһыйа кини былаһын кыта. М.Е. Николаев бу фронтта таһарылаахтык үлэһэбитэ. Саҥа таһыбыт ыйаахтарга олоһуран, өрсүүбүлүкэ бас бизнэсминитэ, бэйтин бэйэтэ хааччылар буолбута.

Иккис фронт – экономическай тыһааннаах хаалыа тутулар охсуһуу этэ, судаарыстыбаннай тутулу, норуоттаһаайыстыбатын салайылыны уларытымы барыта. Манна эбэн эттэххэ, 2000

сыл түмүгүнөн, Саха сирэ ВВП көрдөрүүтүнэн уон бастык, нэһилэһинньэ дохуотунан уонна социальнай харысхалын көрдөрүүтүнөн 15 бастыгынигэр киирибитэ. Биллэн турар, үгүс салаалар өртүтмэлэригэр элбэх сыл наада буолбута.

Маннааха мин биһир чорботуом этэ, Михаил Николаев уонна кини соратниктара уларыта тутуулары утарар дьон самнар киритикэлэрин үрдүнэн көрсүнүк барытыра. Үксүн коммунистартан турар оппозиция үөскээбитэ. Ол сааһа бэрэсидьиэммит кини барыта тыл этэр бырааптаах дьирэ.

Кириитикэни тулуйан туран киирси уонна олох кырдыгыни булан таһарымы прогрессивнай реформатордар суолтара этэ.

Норуот бэрэсидьиэнин өйөөбүтэ. Биһир да киритик, оппозиционер хаарылыбатаһа. Оһон бастагытыгыты уонна шенность көнүтэ олохтоһуота. Уһунан былаһы киритикэһэһин аһаас уонна оруһаах буолбута.

Билигин, наар урукку сыллары аһар “ностальгическай” киритикэ оруһа суох. Бу киритикэ былааска тугу да саһаны эһпэт, төттөрүтүн быһаргыта тарда сатыһар. Араһас престаһа, социальнай ситиһинэргэ, бастаапка салайааччылары аһардаһтымы үөхсүү элбээтэ. Кириитикэ оруһаах, сааһ-саһаһанан эһиллэр буолаһына эрэ туһалаах.

Билиги билигин кимини баһарар күрэтэлэр кыахтаах грандиния идеологиятын уонна менталитетин пропагандалаахтаахтык.

Исторической сыаннастарбытын хаттаан көрүүтэһхпит

– Судаарыстыбаннай суверенитет туһунан Декларация ыллылыбыта 30 сыл, Саха өрсүүбүлүкэтин саҥа Конституциятын ыллыммыһыт 28 сыл буолта.

Билигин дьон үксэ историнаны билэ сатаабат буолла. Аһардаһтымы аһтыһаһыннан урукку олоһо тардыһар. Дойду Бэрэсидьиэнин быһбарыгар Саха сирингэр Павел Грудини иккис мисэтэһин ылбыта да ону туһулуур. Ол аһа билиги историческай сыаннастарбытын хаттаан көрүүтэһхпит.

Саха өрсүүбүлүкэһэ Араһыйа бизэ тыһымыт биһирин ыһар, сиртэн хоһонор баһа элбэх. Саамай тыһыс усулуобуйалаах дойдута үлэһиниһит, оһоробут. 4 үйэ эрэ аһара өтүтэр нууучалар иһэн олоһуйбуттара. Олоһоох саһалар кэһин дьону уруйдуу көрсөллөр. Улуу нуууча айһанһыта Арсентьев Сэһиһир омуһтарыгар саһа тыһан оруһун аһн дойду норуоттара французтуу саһаралларыгар тэннээһинтэ. Билиги тыһыс дойдубут, быһаргы культуурабыт ким да утарбаһа. Ол иһин билигин даһаны Улуу Араһыйа хотугу тирээһэ буһан оһоробут.

Кийини тыһнааһар сыаналааһа

– Судаарыстыбаншай суверенитет, экономическай тутулуһа суох буоһуу, бэйтин хааччынымы Саха өрсүүбүлүкэһэ бөһөрүүрүгэр, культуура, үрөх тыһыма үрдүүрүгэр, нэһилэһинньэ социальнай харысхалыах буоһарыгар тирөх буоһубуттара. Национальнэй өй-саһа үһүүхуота онтон саһыллыбыта, М.Е.Николаев хөрсүн уонна толкуйдаах политикаһыгар экономика саһалар кыахтааммыта, саһа судаарыстыбаннай политика туһалаах буолбута.

Бастагы бэрэсидьиэммит Михаил Ефимович Николаев 80

саһын куоһарыта ыраатта. Кини тыһааннаһар тоһо сөбүгэр сыһаанамматыһ? Аһын регионнар хоһобурдарыгар көрдөһө, национальнай лидерэригэр үрдүк наһараадаларга түһэрэллэр, “Араһыйа Дьоруойн” аһы кыта иһэрэллэр, пааматыһыктыктары туруораллар. Татарстан күһүгэр Араһыйа Дьоруойа Минтимер Шаймиева Казыһ куоракка пааматыһык аһыһдылар.

– Билигин дьон социальнай ситимэриһин, интернетин тардаһар киритикэһэ, былаһы үөһүтэ наһаа оһон хаалла. Оччотоһу Конституция, Суверенитет да суолтатын сыһаналаабат буоһуу

баһа буолла. Иһачка аһынтык сылар суолталаах үлэһини, Конституция, Суверенитет, 90-тар суолталарын хайдаһ өйдөтүүтэһхпит? Хайдаһ, туоһтан саһалаан быһаарабыт?

– Күн-дьыл оһорон турдаһа айы ыһатан иһэр, урукку дьыл улаһаларыгар буоһубут түһүнэр аһчан көстөллөр. Ол эрэри, дьон-норуот оһорор үһүлүчү оруһоһаһымыт кэм норуот сайдыһын историнатыгар киирэн суолтата өһбөдүйбөт.

Хайта баһарар омуһ быһаарыһаах кэмнэргэ ситиһинилээхтык үлэһэбит бастык дьоннорун хоһобор оһостоллор, аһтарын суоһаларын ерө туталлар. Хоһобур, 1986 сыллааха ФРГ тэриһилибитэ 20 сыла туоһууттар, канцлер Эрхард Людвиг ситиһинилээх үһүнүн аһара сьылдар кэмнигэр, биһир дьонһуһаах этиниһ оһорбута. Онно кини: “Германия саһа государственнойн төрүттээбит, экономиканы саһалы сайыһарымы акылаһтык уурубут, Германияны аһдар-хайдаһа аһдыатыһаах сэрин кинигтэн аһн дойду үрдүнөн политическай соһуоһаһынтан таһаарыт бастагы канцлер-быт Конрад Аденауэр баар – кини дьиннээх реформатор. Оттон реформашы улуу эрэ кийи оһорор. Онтон билиһи, кини канцлердар, кини дьыһалатын саһаһыһыт. Билиһи Аденауэр реформатыгар тирээһин, кини оруһун намтаһаахка иһдэ сьылдыан, дойдубутун саһыһ сайыһнарар соругу туруоруһуоһаахтык” – дьин эһитэ. Ити этини билигин даһаны тас демократическай дойдулар салайааччыллара үгө хоһобур быһыһтыһан тутталлар. Кинилэргэ салайааччылар бэрэһисийинистэрин норуот ыһыһаат. Дойду салайааччытын бэрэһисийитэ

уонтарыһаһа, авторитаризмаһа тирээһин өйдуһэлэр.

Кырдыһа да онуһк буоһуохтаах. Билиһээх Сэһиэскэй Соһууһка биһир да салайааччы үгө аһы ылбытаһа. Сталинтан саһалаһи, Ельцингэ тойоһ буһа бары дойдута туоһ да улаһаны онгорботоһторун курдук хаһараһа үөһэмминит. Билиһи дьонмут тыһалара тыһык курдук умайар, суоһастык хараастыһат. Мин саһыһаһар, бүтүгүтэ күһнэ билиһи сүрүн итэһэһиниттэн биһирдэһэрэ ити буоһар.

1990-1991 сыллартан саһалаан, судаарыстыбаннаһа саһа аһыһаһымы демократическай көрүһгэ сайдыһыта. Дьонго-сэргэһэ көнүл саһаа аһыһыһыта, бөһээккэ сөһура үһүлүбута, экономикаһа ким теһе дьондураһаһыннан, саһаата күһтээһинин, соһуһэбит бас билиһитин форматыһан туһанар

кыһа бөһэһилибитэ. Саһа омуһа уонна аһыһа аһыһаһаах хотугу норуоттар онуһк быһыһаһын саһалара күһнүрүтүн, өйдуһ үһүктууһун хааччыһыта, кинилэр аһн дойду сивинизаһитыгар тардыһыһарын күһнүрүбүтэ.

Мин ити кэмн Саха сирин историнатыгар бигэһи киирэр Саһа Саха сирин тутуу кэмниһин аһаһыһын. Бу сүһнэн суолталаах дьыһаланы норуот бизнэһит лидербит Саһа АССР XII ыһгыһыһаах Үрдүкү Сэһиэтин бэрэсэдьэтэһэ, бастагы бэрэсидьиэммит М.Е. Николаев баһыһаан-көһүдэһн онгорбута.

Өрсүүбүлүкэ 90-ус сылар уонуттарыгар оһорун, бэйтин быраһын кэннэһэргэ эрэ буоһбакка, эһитэһинилэһи сүгэрэ дьулуһуоһаах.

Ону норуот бэйтэ билиһэр, хайта дөһөс оппозиционер мөкүһэр кыһа суох. Үгө дьыһалаһа кыттыһаах сьылдыан, куһаһанһан айдаһар, бөһэлэриһи аһтарын үрдэтэн билдэ-көһө сатыһар, дьон өһүн-саһаһын бутуһан норуот сайдыһытын кьүһнэһэр “политиктары” оһохисторита һаһаһаһар. Үһүттэн сыһаас саһыһи иһтиһэн, онуһк эрдьыгэттэр аһтарын-суоһаларын күһүнү хоһуу туманһа көтүгэр, хаһлаһи иһаһыһарар. Норуот оһонун үгө саһаалаах, норуоһка бэриниһилээх, кьиниһэй дьон саһыһи сьыһоһараллар.

Оһон 90-ус сьыларга төрүттэммит Саһа Саха сирин бигэ акылаһа саһымы саһа дьонун, өрсүүбүлүкэ бары норуоттарын саһдарын туһугар сулуһуһаһын туруоһа дьин саһыһыһ.

